

ASHTARXONIYLAR DAVRIDA BUXORO XONLIGI: MARKAZIY HOKIMIYATNING ZAIFLASHUVI SABABLARI VA TARIXIY OQIBATLARI

Ilmiy rahbar DTPI

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti

tarix va falsafa kafedrası

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

dotsent **Xasanova Nodira Ibragimovna**

xasanovaoffice@gmail.com

DTPI Tadbirkorlik va Bosahqaruv

fakulteti 3-kurs talabasi

Abdullayev Ramazon To'lqin o'g'li

abdullayevramazon73@gmail.com

DTPI Tadbirkorlik va Bosahqaruv

fakulteti 3-kurs talabasi

Xushboqov Farrux

xushboqovfarrux004@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligida markaziy hokimiyatning asta-sekin zaiflashuviga olib kelgan asosiy siyosiy, iqtisodiy, harbiy va ijtimoiy omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda sulola ichidagi taxt uchun kurashlar, viloyat hokimlarining mustaqillashuvi, iqtisodiy inqiroz, harbiy tizimning markazlashmaganligi hamda tashqi siyosiy bosim kabi jarayonlar chuqur o'rganiladi. Shuningdek, ushbu omillarning o'zaro bog'liqligi va ular natijasida davlat boshqaruv tizimining yemirilishi ilmiy asosda yoritiladi. Maqola tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tayyorlangan bo'lib, Buxoro xonligining siyosiy zaiflashuv jarayonini yaxlit tizim sifatida tushuntirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Ashtarxoniylar, Buxoro xonligi, markaziy hokimiyat, siyosiy beqarorlik, iqtisodiy inqiroz

Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligining markaziy hokimiyati asta-sekin zaiflashib bordi. Bu jarayon bir kun yoki bir hukmdor davrida emas, balki uzoq tarixiy bosqichlarda shakllangan murakkab siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy omillar natijasi edi. Tarixiy adabiyotlarda bu masala ko‘p jihatdan ichki siyosiy beqarorlik, iqtisodiy tushkunlik, hududiy boshqaruvning bo‘linishi va harbiy tizimning zaiflashuvi bilan izohlanadi.

Birinchi asosiy sabab — sulola ichidagi siyosiy barqarorlikning yo‘qligidir. Ashtarxoniylar hokimiyatga kelgach, markaziy hokimiyat kuchli markazlashgan davlat tizimini to‘liq shakllantira olmadi. Hukmdorlar tez-tez almashib turishi, taxt uchun ichki kurashlar va saroy fitnalari davlat boshqaruvini izdan chiqardi. Bu holatni R. Shamsutdinov va Sh. Karimov o‘z asarlarida xonlik siyosiy tizimidagi “doimiy beqarorlik” sifatida ta’riflaydi.¹

Ikkinchi muhim sabab — viloyat hokimlarining mustaqillikka intilishi edi. Buxoro xonligi tarkibidagi viloyat beklari va amaldorlar asta-sekin markaziy hokimiyatdan mustaqil harakat qila boshladilar. Bu jarayon ayniqsa uzoq hududlarda kuchli bo‘lib, soliqlarni o‘zlashtirish, qo‘shin to‘plash va markazga bo‘ysunmaslik holatlarini kuchaytirdi. B. Ahmedov bu holatni “markaz va viloyatlar o‘rtasidagi uzilish” deb baholaydi².

Uchinchi sabab — iqtisodiy tizimning zaiflashuvi va soliqlarning noto‘g‘ri taqsimlanishidir. Xonlikda yer solig‘i va boshqa majburiyatlar oshib borishi oddiy aholi va dehqonlarning noroziligini kuchaytirdi. Natijada ishlab chiqarish kamaydi, savdo yo‘llari zaiflashdi va davlat daromadlari qisqardi. O. Buriyev bu jarayonni “iqtisodiy asosning yemirilishi markaziy hokimiyatni zaiflashtirgan asosiy omillardan biri” deb izohlaydi.³

To‘rtinchi sabab — harbiy tizimning eskirishi va markaziy qo‘shinlarning zaiflashuvidir. Ashtarxoniylar davrida harbiy kuchlar asosan mahalliy beklar qo‘lida bo‘lib qoldi. Markaziy hukmdor doimiy kuchli armiyaga ega bo‘la olmadi. Bu esa tashqi bosim

¹ R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. Vatan tarixi, Toshkent, 2016, 198–205-betlar.

² B. A. Ahmedov. O‘zbekiston tarixi manbalari, Toshkent, 1988, 142–149-betlar.

³ O. Buriyev. Buxoro xonligi tarixi, Toshkent, 2000, 96–103-betlar.

va ichki isyonlarga qarshi turishda katta muammo yaratdi. M. Yo‘ldoshev bu holatni “harbiy markazlashuvning yo‘qolishi davlat qudratini yemirgan asosiy omil” sifatida ko‘rsatadi.⁴

Beshinchi sabab — tashqi siyosiy bosim va qo‘shni davlatlar bilan raqobat edi. Eron, Xiva xonligi va boshqa hududlar bilan doimiy nizolar markaziy hokimiyatning ichki muammolarini yanada kuchaytirdi. Bu holat davlat resurslarini ichki rivojlanishga emas, balki urushlarga sarflashga majbur qildi. N. Karimov bu jarayonni Markaziy Osiyo xonliklari o‘rtasidagi “doimiy siyosiy raqobat muhitining davlatni zaiflashtirishi” deb baholaydi.⁵

Ashtarxoniylar davrida markaziy hokimiyatning zaiflashuvi birgina sabab bilan emas, balki:

- siyosiy beqarorlik,
- viloyatlarning mustaqillashuvi,
- iqtisodiy inqiroz,
- harbiy tizimning zaifligi,
- tashqi bosim

kabi omillarning bir-biriga bog‘liq holda kuchayishi natijasida yuzaga kelgan.

Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligida markaziy hokimiyatning zaiflashuvi uzoq davom etgan tarixiy jarayon bo‘lib, u birgina sabab bilan emas, balki siyosiy, iqtisodiy, harbiy va ijtimoiy omillarning bir-biriga bog‘liq holda kuchayishi natijasida yuzaga kelgan. Tarixiy adabiyotlarda bu jarayon odatda davlat ichki tuzilmasining asta-sekin yemirilishi sifatida izohlanadi va uning ildizlari XVII asr boshlaridan boshlab sezila boshlaydi.

Eng asosiy sabablardan biri sulola ichidagi siyosiy beqarorlik edi. Ashtarxoniylar hokimiyatga kelganidan keyin ham davlat boshqaruvi barqaror merosiy tizimga to‘liq aylana olmadi. Taxt uchun kurashlar, saroy ichidagi fitnalar va hukmdorlarning tez-tez

⁴ M. Yo‘ldoshev. Ashtarxoniylar davrida Buxoro siyosiy tarixi, Toshkent, 2005, 67–74-betlar.

⁵ N. Karimov. Markaziy Osiyo xonliklari tarixi, Toshkent, 2012, 120–128-betlar.

almashib turishi davlat boshqaruvini izdan chiqardi. Har bir yangi xon o‘z hokimiyatini mustahkamlashga majbur bo‘lib, bu jarayon ichki nizolarni yanada kuchaytirardi. Natijada markaziy hokimiyat uzoq muddatli siyosiy dasturlarni amalga oshirish imkonidan mahrum bo‘ldi. R. Shamsutdinov va Sh. Karimov bu holatni davlat siyosiy tizimining uzluksizligi buzilishi sifatida talqin qiladi.

Shu bilan birga, markaziy hokimiyatning zaiflashuvida viloyat hokimlarining kuchayib borishi ham muhim rol o‘ynadi. Buxoro xonligi tarkibidagi viloyatlar, ayniqsa uzoq hududlardagi beklar asta-sekin markazga nisbatan mustaqil siyosat yurita boshladi. Ular soliqlarni o‘zlari yig‘ib, mahalliy qo‘shinlarni shakllantirib, markaziy farmonlarni to‘liq bajarishni shart deb hisoblamay qo‘ydi. Bu jarayon markaz va hududlar o‘rtasidagi siyosiy uzilishni kuchaytirdi. B. Ahmedovning manbashunoslik tadqiqotlarida bu holat davlatning ichki parchalanishiga olib kelgan asosiy omillardan biri sifatida ko‘rsatiladi.

Iqtisodiy omillar ham markaziy hokimiyat zaiflashuvida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan. Xonlik iqtisodiyoti asosan qishloq xo‘jaligiga tayanar edi, ammo doimiy urushlar, suv inshootlarining yaroqsizlanishi, soliqlarning oshishi va boshqaruvdagi tartibsizliklar iqtisodiy tizimni zaiflashtirdi. Dehqonlarning soliq bosimi ostida yerlarini tashlab ketishi ishlab chiqarish hajmining kamayishiga olib keldi. Natijada davlat daromadlari qisqardi va markaziy hokimiyat moliyaviy jihatdan kuchsizlanib qoldi. O. Buriyev bu jarayonni iqtisodiy asosning yemirilishi deb ta’riflaydi.

Harbiy tizimning markazga to‘liq bo‘ysunmasligi ham muhim sabab bo‘ldi. Ashtarxoniylar davrida doimiy markaziy armiya kuchli shakllanmagan, harbiy kuchlar ko‘proq mahalliy hokimlar va qabila yetakchilari qo‘lida bo‘lgan. Bu esa markaziy hokimiyatning ichki tartibni saqlash va qo‘zg‘olonlarni bostirish imkoniyatini cheklab qo‘ydi. M. Yo‘ldoshevning tahlillarida bu holat davlat qudratining amaliy jihatdan zaiflashuviga olib kelgan asosiy omillardan biri sifatida qayd etiladi.

Tashqi iqtisodiy va siyosiy bosim ham davlat ichki zaiflashuvini kuchaytirdi. Qo‘shni xonliklar bilan doimiy raqobat, savdo yo‘llarining xavfsiz emasligi va karvon savdosining qisqarishi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Natijada davlatning asosiy daromad

manbalaridan biri bo'lgan savdo tizimi ham zaiflashdi. N. Karimov bu holatni Markaziy Osiyo xonliklari o'rtasidagi doimiy siyosiy raqobat natijasi sifatida izohlaydi.

Bundan tashqari, boshqaruv tizimining eskirganligi ham muhim rol o'ynadi. Davlat boshqaruvi yangi tarixiy sharoitlarga mos ravishda isloh qilinmadi, eski an'anaviy boshqaruv shakllari saqlanib qoldi. Bu esa tez o'zgarayotgan siyosiy va iqtisodiy sharoitlarga moslashishni qiyinlashtirdi. Natijada markaziy hokimiyat qaror qabul qilish va uni amalga oshirishda sustlashdi.

Umumiy tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligining markaziy hokimiyati zaiflashuvi bir-biri bilan uzviy bog'langan murakkab jarayon bo'lib, u siyosiy beqarorlik, iqtisodiy inqiroz, harbiy tizimning markazlashmaganligi, viloyatlarning mustaqillashuvi va tashqi bosim natijasida yuzaga kelgan. Bu omillar bir-birini kuchaytirib, oxir-oqibat davlatning markaziy boshqaruv tizimini sezilarli darajada zaiflashtirib yuborgan.

Ashtarxoniylar davrida markaziy hokimiyatning zaiflashuvi oxir-oqibat Buxoro xonligi uchun bir necha muhim tarixiy natijalarga olib keldi. Bu jarayon asta-sekin sodir bo'lgan bo'lsa-da, uning yakuniy oqibatlari davlatning siyosiy qudrati va ichki barqarorligiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Eng birinchi va asosiy oqibat — markaziy hokimiyatning amaliy kuchi kamayib, davlatning hududiy birligi zaiflashdi. Rasmiy jihatdan Buxoro xonligi mavjud bo'lib qolgan bo'lsa ham, amalda ko'plab viloyatlar va hududlar markazga to'liq bo'ysunmay qo'ydi. Mahalliy hokimlar o'z hududida deyarli mustaqil siyosat yurita boshladi. Bu esa davlatni markazlashgan tizimdan ko'proq tarqoq boshqaruv shakliga olib keldi.

Ikkinchi muhim oqibat — iqtisodiy inqirozning chuqurlashuvi bo'ldi. Markaziy hokimiyat zaiflashgani sababli soliqlar tartibsiz yig'ila boshlandi, savdo yo'llari xavfsizligi pasaydi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi kamaydi. Natijada davlat xazinasi bo'shab qoldi, bu esa yana harbiy va ma'muriy tizimning zaiflashuviga olib keldi. Shunday qilib, iqtisodiy va siyosiy inqiroz bir-birini kuchaytiruvchi jarayonga aylandi.

Uchinchi oqibat — harbiy qudratning susayishi va tashqi bosimga qarshi turish qobiliyatining pasayishi edi. Markaziy armiya kuchsiz bo'lgani uchun xonlik tashqi

xavflarga tez va samarali javob bera olmadi. Bu holat qo‘shni davlatlarning bosimi kuchayishiga va ba’zi hududlarda beqarorlikning ortishiga sabab bo‘ldi.

To‘rtinchi oqibat — ichki nizolar va ijtimoiy beqarorlikning kuchayishi bo‘ldi. Soliq og‘irligi, iqtisodiy qiyinchiliklar va hokimiyatning zaifligi natijasida aholi orasida norozilik kuchaydi. Ayrim hududlarda qo‘zg‘olonlar ham yuzaga kelgan. Bu esa davlat ichidagi siyosiy muvozanatni yanada buzgan.

Beshinchi muhim oqibat — Buxoro xonligining xalqaro maydondagi mavqeining pasayishi edi. Ilgari mintaqada kuchli siyosiy markazlardan biri bo‘lgan davlat asta-sekin ichki muammolar bilan band bo‘lib qoldi va tashqi siyosiy ta’sir kuchini yo‘qota boshladi.

Oxir-oqibat, Ashtarxoniylar davridagi bu jarayonlar Buxoro xonligini keyingi siyosiy o‘zgarishlarga tayyor bo‘lmagan zaif davlat holatiga olib keldi. Keyingi asrlarda bu zaiflik yanada chuqurlashib, mintaqadagi kuchlar muvozanati o‘zgarishiga zamin yaratdi.

Umumiy ilmiy xulosa shundan iboratki, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi faqat siyosiy muammo emas edi, balki u iqtisodiy, harbiy va ijtimoiy tizimlarning bir vaqtning o‘zida yemirilishiga olib kelgan kompleks tarixiy jarayon bo‘ldi.

Xulosa: Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligida markaziy hokimiyatning zaiflashuvi bir nechta omillarning bir vaqtda va o‘zaro bog‘liq holda kuchayishi natijasida yuzaga kelgan murakkab tarixiy jarayondir. Sulola ichidagi taxt uchun doimiy kurashlar davlat boshqaruvida barqarorlikni yo‘qotgan bo‘lsa, viloyat hokimlarining kuchayib borishi markaziy hokimiyatning hududiy nazoratini susaytirgan. Shu bilan birga iqtisodiy inqiroz, soliq tizimining buzilishi va savdo yo‘llarining zaiflashuvi davlat moliyaviy asoslarini yemirgan. Harbiy tizimning markazlashmaganligi esa ichki tartibni saqlash va tashqi bosimga qarshi turish imkoniyatini cheklab qo‘ygan.

Natijada Buxoro xonligi rasmiy jihatdan mavjud bo‘lsa-da, amalda siyosiy hokimiyat asta-sekin hududiy kuchlar qo‘liga o‘tib borgan va davlat boshqaruvi tizimi zaiflashgan. Ushbu jarayon shuni ko‘rsatadiki, markaziy hokimiyatning barqarorligi faqat siyosiy emas, balki iqtisodiy va harbiy tizimning ham mustahkamligiga bevosita bog‘liqdir. Ashtarxoniylar davri tajribasi davlat boshqaruvida ichki birlik va tizimli islohotlarning naqadar muhim ekanini tarixiy jihatdan yaqqol namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonov A., "O'zbekiston tarixi (o'rta asrlar davri)", Toshkent, 2010
2. Shamsutdinov R., Karimov Sh., "Vatan tarixi", Toshkent, 2016
3. Buriyev O., "Buxoro xonligi tarixi", Toshkent, 2000
4. Ahmedov B. A., "O'zbekiston tarixi manbalari", Toshkent, 1988
5. Yo'ldoshev M., "Ashtarxoniylar davrida Buxoro siyosiy tarixi", Toshkent, 2005
6. Karimov N., "Markaziy Osiyo xonliklari tarixi", Toshkent, 2012